

**САЛЫК ӨНДҮРҮШҮ ЖАНА АНЫН САЛЫК МЫЙЗАМЫНДА
БЕЛГИЛЕНГЕН НЕГИЗГИ БАСКЫЧТАРЫ**

Салык өндүрүшү деп административдик салык ченемдери менен жөнгө салынган кандайдыр бир максатка жетүү үчүн багытталынган мамлекеттик органдардын, салык төлөөчүлөрдүн иш аракеттери [1, с. 15]. Салык өндүрүшүнүн максаты мыйзамдуу түрдө аныкталынган салыктарды жана жыйымдарды толугу менен, өз убагында бюджетке жана ар кандай деңгээлдеги бюджеттик эмес фонддорго түшүрүү [2, с.3].

Салык өндүрүшүндөгү катышуучулардын иш - аракеттери бири - бири менен тыгыз байланышкан, укуктарын жана биргелешкен милдеттерин ишке ашыруудагы аракеттеринин бир нечеленген ырааттуу тартиптеги өнүгүүсү [3, с.54]. Салык өндүрүшү бири-бири менен алмаштырылуучу бир нечеленген баскычтардан өтөт. Ар бир баскычта кандайдыр бир аракеттер жасалат, негизги маселер чечилет жана жалпы салык өндүрүшүнүн максаты боюнча жекеболуп эсептелинет [4, с.7]. Салык өндүрүшүнүн бардык баскычтары бири-бири менен байланыштуу жана ар бир кийинки баскыч мурунку баскычы аяктаганда гана башталат.

Салык өндүрүшүн төмөндөгүдөй төрт баскычка бөлүп карайбыз:

- салык төлөөчүнү каттоо жана эсепке алуу;
- салыктарды эсептөө;
- салыктарды төлөө;
- салыктык контроль.

Салык төлөөчүнү салык органдарында салыктык каттоо жана эсепке алуу жалпы эреже катары 2008-жылдын 17-октябрында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Салык кодексинде алгачкы ирээт системалаштырылган. Каттоо аркылуу салык төлөөчү менен салык органдарынын ортосундагы мамилелер түзүлөт, башкача айтканда, салык органы каттоонун негизинде салык төлөмдөр тууралуу толук маалымат алат жана салык төлөөчү өз милдеттерин аткармаган учурларда салык жоопкерчилигине тартууга реалдуу мүмкүнчүлүк түзө алат. Демек, салыктык каттоо - бул салык органдарынын негизги функцияларынын бири. Салык органдары зарыл болгон учурларда каттоого алуу менен салык текшерүүлөрүн жүргүзүү үчүн тиешелүү маалыматтарды алат. Алар: юридикалык дареги; салык төлөөчүлөрдүн туруктуу жайгашкан жеринин (жашаган жери) дареги; уюмдардын (салык төлөөчүлөрдүн) жетекчилери жана алардын уюштуруучу-укуктук формалары жөнүндө маалыматтар ж. б.

Уюмдарды жана жеке жактарды салыктык каттоо – бул салык мыйзамында белгиленгендей уюмдарды жана жеке жактарды каттоо жана алар жөнүндө салык төлөөчүлөрдүн мамлекеттик реестрине киргизүү максатында салык органдары тарабынанишке ашырылуучу комплекстүү иш-чара.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык салык төлөөчүлөр болуп саналган бардык субъекттер салыктык каттоодон өтүшөт. Негизинен салыктык каттоо Кыргыз Республикасынын Салык кодекси жана Салык кызматы малекеттик комитетинин 2008-жылдын 1-декабрындагы №123 Буйругу менен бекитилген «Кыргыз Республикасындагы юридикалык жактарды, филиалдарды (өкүлчүлүктөрдү) жана жеке жактарды салыктык каттоо тартиби жөнүндөгү» жобо менен жөнгө салынат [5].

Салыктык каттоонун жалпы негиздери болуп:

- алыктык каттоо салыктык контроль жүргүзүү максатында ишке ашырылат;
- салыктык каттоо салык органдары тарабынан ишке ашырылат;
- салыктык каттоо тигил же бул салыктык төлөмдөрдө пайда болгон милдеттерге жана андагы кырдаалдарга көз карандысыз ишке ашырылат;

– Кыргыз Республикасынын Салык кодексинде салыктык каттоонун негизги элементтери белгиленген (каттоонун негизи, мөөнөтү, тартиби ж.б.у.с.);

– салыктык каттоо салык төлөөчүлөрдү мамлекеттик реестрге киргизүү үчүн негиз жана салыктарды жана жыйындарды төлөө боюнча документтерди колдонууну ишке ашыруу;

– салык мыйзамы боюнча салыктык каттоонун тартибин бузгандыгы үчүн жоопкерчилик белгиленген.

Каттоонун субъектиси жана объектиси. Каттоонун субъектиси болуп салык төлөөчүлөрдү каттоо, кайрадан каттоо, каттоодон чыгаруу жана реестрге киргизүү боюнча атайын ыйгарым укуктуу бийлик органдары, башкача айтканда, салык органдары саналат.

Каттоонун объектиси катары салыктык каттоодо, кайрадан каттоодо, каттоодон алуу жана салык төлөөчүлөрдүн мамлекеттик реестрин түзүү үчүн мекемелердин жана жеке жактардын тиешелүү маалыматтарды көрсөтүү боюнча аракеттери.

Каттоонун негизи болуп юридикалык факт таанылат. Тактап айтканда, Салык кодексинде белгилегендей салык төлөөгө милдеттүү жактарды салыктык эсепке алуудагы, кайрадан каттоодогу, салыктык каттоодон чыгаруудагы ишке ашырылуучу аракеттер.

Салыктык каттоонун негиздери болуп:

– юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо;

– физикалык жактарды жеке ишкер катары мамлекеттик каттоо;

– жашаган жери боюнча жеке жактарды каттоо;

– мекемелердин филиалдарын, өкүлчүлүктөрүн жана өзгөчөлөнгөн түзүмдөрүн түзүү;

– кыймылсыз мүлккө жана транспорт каражаттарына ээ болуу.

Кайрадан каттоо жана салыктык каттоодон чыгаруу үчүн негиздер:

Салык төлөөчүлөрдү кайрадан каттоо үчүн негиздер болуп:

а) юридикалык жактар үчүн:

– атынын өзгөрүшү;

– юридикалык жактардын дарегинин өзгөрүшү.

б) жеке ишкерлер үчүн:

– ишмердигинин негизги түрүнүн өзгөрүшүндө.

– Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 97-беренеси боюнча салыктык каттоо салык кызматынын органы тарабынан:

– - салык төлөөчү салык кызматынын органына арыз бергенден кийин;

салык салуу объектинен салык төлөөчүнүн менчик укугун каттоо жүргүзүлгөндүгү жөнүндө мамлекеттик органдан маалымат алгандан кийин; жарандык абалынын актысын жазуу ишке ашырылгандыгы жөнүндө мамлекеттик органдан билдирүү алынгандан кийин, 5 жумушчу күндүн ичинде бирдиктүү идентификациялык салык номерин салык төлөөчүгө ыйгаруу аркылуу жүргүзүлөт.

Жеке жактарды каттоодо, алардын Кыргыз Республикасынын салык фондусу тарабынан берилген идентификациялык номери болсо, мындай номер салык төлөөчүнүн идентификациялык салык номери катарында колдонулат.

1995-жылдын 16-ноябрында №488 Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик салыктык каттоо системасы жөнүндөгү» Жобого ылайык салык төлөөчү каттоо учурунда төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө милдеттүү:

а) Юридикалык жактар: түзүүчүлөрдүн документтеринин көчүрмөсү, Кыргыз Республикасынын адилет министрлиги тарабынан берилген мамлекеттик каттоо жөнүндөгү күбөлүктүн көчүрмөсү жана башка зарыл болгон документтер.

б) Жеке жактар: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинде катталгандыгы тууралуу күбөлүк, паспорт, иштегендиги тууралуу маалымдама, пенсиялык күбөлүк жана башка документтер.

Салык органдарында уюмдарды жана жеке жактарды салыктык каттоо салык төлөөчүлөрдү мамлекеттик реестрге киргизүү тартиби менен жыйынтыкталат. Мындай тартип 2008-жылдын 1-декабрында Салык кызматы мамлекеттик комитетинин №123 буйругу менен бекитилген «Кыргыз Республикасында салык төлөөчүлөрдү мамлекеттик реестрге киргизүү жана түзүү тартиби жөнүндөгү» жободо каралган.

Кыргыз Республикасынын салык төлөөчүлөрүнүн мамлекеттик реестри деп салык төлөөчүлөрдү эсепке алуу боюнча бирдиктүү методологиялык жана техникалык принциптерди камтыган, тапшырылган документтүү маалыматтардын негизинде салык органдары тарабынан жүргүзүлүүчү маалыматтардын мамлекеттик базасы.

Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 95-беренесинин 2-бөлүгүнө ылайык Кыргыз Республикасынын салык төлөөчүлөрүнүн мамлекеттик реестрин ыйгарым укуктуу салык органы жүргүзөт.

Мамлекеттик реестр салык төлөөчүлөр жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтарды камтыйт:

Юридикалык жактар үчүн:

- салык төлөөчү каттоодо турган салык органынын аталышы жана шарттуу белгиси;
- уюмдардын жана иш-каналардын жалпы республикалык классификатордогу шарттуу белгиси;

- уюштуруучу-укуктук формасын белгилөө менен юридикалык жактын аталышы;
- юридикалык дареги;

- жетекчинин аты-жөнү, фамилиясы, идентификациялык салык номери, паспорттун сериясы жана номери;

- бухгалтердин (башкы бухгалтердин) аты-жөнү, идентификациялык салык номери, паспорттун сериясы жана номери;

- мамлекеттик каттоодон өткөн филиалдары, өкүлчүлүктөрү жана башка обочолонгон бөлүмдөрү тууралуу маалымат;

- Кыргыз Республикасында жана анын чет жакасында банктык жана банктык эмес финансы-кредиттик уюмдарындагы ачылган же жабылган счёттөр тууралуу маалымат;

- ачык акционердик коом жана керек-жарак кооперативтеринен тышкары, юридикалык жактардын уюштуруучулары (катышуучулары) тууралуу маалымат;

- юридикалык жакты кайра түзүү же жоюу тууралуу чечимдин датасы.

- Чет өлкөлүк уюмдар үчүн:

- салык төлөөчүнүн идентификациялык салык номери;

- ишканалардын жана уюмдардын жалпы республикалык классификатордогу шарттуу белгиси;

- салык төлөөчү каттоодо турган салык органынын аталышы жана шарттуу белгиси;

- уюмдун аталышы;

- жайгашкан жери;

- уставдык фонддун өлчөмү жөнүндө жана уюштуруучулар тууралуу маалымат;

- жетекчи жана башка башкаруучу органдар тууралуу маалымат;

- Кыргыз Республикасында жана анын чет жакасында банктык жана банктык эмес финансы-кредиттик уюмдарындагы ачылган же жабылган счёттөр тууралуу маалымат (Кыргыз Республикасында ишмердүүлүгүн башка счёттөр аркылуу ашырып жаткандыгы тууралуу маалыматтар).

Жеке жактар үчүн:

- салык төлөөчү каттоодо турган салык органынын аталышы жана шарттуу белгиси;

- салык төлөөчүнүн аты - жөнү;

- паспорту боюнча маалыматтар, эгерде паспорту жок боло турган болсо, инсанды күбөлөндүрүүчү башка документтер;

- туулган күнү жана жылы;

- жашаган жери;

- телефон номери;
- жарандуулугу тууралуу маалымат;
- салык төлөөчүнүн идентификациялык салык номери;
- банктарда (банктык эмес финансы-кредиттик уюмдарында) ачылган же жабылган счёттөр тууралуу маалымат;
- жеке ишмердин ишмердүүлүгүнүн токтотулушу тууралуу чечимдин датасы.

Салык төлөөчү каттоодон өткөн учурда алынган бардык маалыматтар салыктык купуя сыр болуп эсептелинет жана алар атайын сакталуучу жана аларга кирүүгө мүмкүндүк берүүчү режимдерге ээ [6].

Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 54-беренесинин 1-бөлүгүндө белгиленгендей салык кызматынын органы же анын кызмат адамдары салык төлөөчү жөнүндө алган ар кандай маалыматтар салыктык купуя сырды түзөт. Ушул эле учурда Салык кодексинде төмөнкүдөй маалыматтар салыктык купуя сыр катары каралбайт:

- салык төлөөчүнүн реквизиттери (аталышы же салык төлөөчүнүн аты-жөнү), ошондой эле салык төлөөчүнүн идентификациялык номери жөнүндө;
- салык төлөөчүнү кошумча нарк салыгын төлөөчү катары каттоо жөнүндө;
- кошумча нарк салыгы боюнча эсеп-фактуралары жана акциз жыйымынын маркалары жөнүндө;
- салык төлөөчү мойнуна алган салык карызынын суммасы жөнүндө;
- Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарын салык төлөөчүнүн бузгандыктары жана мындай бузгандыктар үчүн соттун күчүнө кирген чечими менен белгиленген же болбосо салык төлөөчү мойнуна алган жоопкерчилик чаралары жөнүндө.

Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 54-беренесинин 2-бөлүгүндө салыктык купуя сыр маалыматтары төмөнкүдөй учурларда гана берилет жана ачыка чыгарылышы мүмкүн:

- өздөрүнүн Салык кодексинде же Бажы кодексинде каралган милдеттерин аткаруунун жүрүшүндө же аткаруу максатында салык кызматынын органдарынын, бажы органдарынын, ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын башка кызмат адамдарына;
- салыктык укук бузуулардын фактысы боюнча кылмыш иши козголгон салык төлөөчүгө карата гана укук сактоо органдарына;
- салыктык укук бузуулар үчүн салык төлөөчүнүн жоопкерчилигин же анын салыктык карыздарын белгилөө боюнча соттук териштирүүнүн жүрүшүндө сотко;
- банкроттук процесси козголгон же банкроттук процессин козгоо жөнүндө чечим чыгарылган субъекттер боюнча банкроттук жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган ыйгарым укуктарды ишке ашыруу максатында банкроттук жөнүндө иштер боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органга, администраторго (убактылуу администраторго, атайын администраторго, консерваторго, тышкы башкаруучуга);
- мамлекеттик кызмат жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык мүлкү жана кирешелери жөнүндө декларация берүүгө милдеттүү адамдарга карата Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кызмат иштери боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик органга;
- алардын иш-аракетин жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген учурларда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарына, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Аппаратына;
- Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган салык жана укук сактоо органдарынын ортосундагы өз ара кызматташтык жөнүндө эл аралык келишимдерге ылайык башка мамлекеттердин салык жана укук коргоо органдарына.

Салык кызматынын органына түшкөн салыктык купуя сырды түзгөн маалыматтар сактоонун жана жеткиликтүүлүктүн атайын режиминде болууга тийиш. Ал салык кызматынын органынын жетекчисинин жазуу жүзүндөгү чечими менен аныкталат.

Салыктык купуя сырды түзүүчү маалыматтарга салык кызматынын органынын жетекчисинин жазуу жүзүндөгү чечими менен аныкталуучу кызмат адамы жеткиликтүү болушу керек. Бул кызмат адамдарынын жеткиликтүүлүккө укугу салык текшерүүсүн жүргүзүүдөгү көрсөтмө катта да көрсөтүлөт.

Салык кызматынын органдары, алардын кызмат адамдары, ошондой эле мурда салык кызмат органдарынын кызмат адамдары болуп саналган адамдар өздөрүнүн кызматтык милдеттерин аткарууда салык төлөөчүгө карата алган ар кандай маалыматтарды жашыруун сактоого милдеттүү.

Салыктык купуя сырды түзүүчү маалыматтарды ачыкка чыгаргандыгы үчүн купуя сыр кесиптик же кызматтык иш-аракетине байланыштуу белгилүү болгон адам салык төлөөчүгө келген зыянды толук төлөп берүүгө, ошондой эле башка компенсацияны төлөп берүүгө милдеттүү.

Салыктык купуя сырды түзгөн маалыматтарды мыйзамсыз алуу зыянга алып келген учурда, бул маалыматтарды мыйзамсыз алган адам салык төлөөчүгө келген зыянды толук төлөп берүүгө, ошондой эле башка компенсацияны төлөп берүүгө милдеттүү.

Салыктык каттоо бирдиктүү идентификациялык салык номерин салык төлөөчүгө ыйгаруу аркылуу жүргүзүлөт.

Салык төлөөчүнүн идентификациялык салык номери салык төлөөчү тарабынан салык кызматынын органына берилүүчү документтерде, ошондой эле салык төлөөчүнүн салыктык отчетунда көрсөтүлүүгө тийиш [7, с.2].

Салык төлөөчүгө идентификациялык салык номери ыйгарылгандан кийин ага каттоо картасы тапшырылат же жиберилет.

Жеке жактардын Кыргыз Республикасынын салык фондунун идентификациялык номери болсо, мындай номер салык төлөөчүнүн идентификациялык салык номери катарында колдонулат.

Салык төлөөчүнүн идентификациялык салык номери салык төлөөчүгө жиберилүүчү анын салык милдеттенмелерине жана салыктык карыздарына тиешеси бар бардык документтерде салык органы тарабынан көрсөтүлүүгө тийиш.

Салык төлөөчүгө идентификациялык салык номерин ыйгаруу (өзгөртүү), эсептен чыгаруу, кайра каттоо жана тиешелүү документтерди берүү үчүн, каттоо картасынын наркынан башка акы алынбайт.

Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 96-беренесинин 2-бөлүмүндө салыктык каттоо төмөнкүдөй мөөнөттөрдө жүргүзүлөт:

- ата мекендик уюмдарды юридикалык жак катарында мамлекеттик каттоодон өткөн күндөн тартып, 15 календардык күндөн кечиктирбестен;

- Кыргыз Республикасында туруктуу мекеме түзүү менен иш жүргүзүүчү, чет мамлекетте катталган чет өлкөлүк уюмду же жеке ишкерди туруктуу мекеме түзгөн күндөн тартып, 15 календардык күндөн кечиктирбестен;

- Кыргыз Республикасынын жараны болгон жеке жакты Кыргыз Республикасынын жаранынын статусун алган күндөн тартып, 15 календардык күндөн кечиктирбестен;

- Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналбаган жеке жакты жеке ишкер катары Кыргыз Республикасынын статистика органдарында катталган же патент алган күндөн тартып, 15 календардык күндөн кечиктирбестен;

- Кыргыз Республикасында кирешелерди төлөө булагынан салык алынуучу кирешелери гана бар же Кыргыз Республикасында салык салууга жатпаган жактардан тышкары да Кыргыз Республикасында туруктуу мекеменин пайда болушуна алып келбеген иш жүргүзгөн чет өлкөлүк уюмдарды же резидент эмес жеке адамдарды Кыргыз Республикасынын аймагында ишин баштаган күндөн кечиктирбестен;

- Кыргыз Республикасында салык салуу объектиси бар чет өлкөлүк уюмдарды же резидент эмес жеке адамдарды Кыргыз Республикасында салык салуу объектисине ээ болгон күндөн тартып, 15 календардык күндүн ичинде;

– жеке ишкердийгарым укуктуу мамлекеттик органда катталган күндөн тартып, 15 календардык күндөн кечиктирбестен.

Салыктык каттоо салык төлөөчүнүн жазуу жүзүндөгү арызынын негизинде жана Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 17 – бөлүмүндө көрсөтүлгөн тиешелүү органдар тарабынан субъектте салык төлөө милдеттенмесинин пайда болушун күбөлөндүрүүчү маалыматтын негизинде ишке ашырылат.

Салыктык каттоо жөнүндө арыздын формасы, тиркелүүчү документтердин тизмеси жана салык төлөөчүнү салыктык каттоо тартиби ыйгарым укуктуу салык органы тарабынан белгиленет.

Салыктык каттоо салык кызматынын органы тарабынан:

- салык төлөөчү салык кызматынын органына арыз бергенден кийин;
- салык салуу объектисине салык төлөөчүнүн менчик укугун каттоо жүргүзүлгөндүгү жөнүндө мамлекеттик органдан маалымат алгандан кийин;
- жарандык абалынын актысын жазуу ишке ашырылгандыгы жөнүндө мамлекеттик органдан билдирүү алынгандан кийин, 5 жумушчу күндүн ичинде жүргүзүлөт.

Салыктык каттоо кагаз жүзүндө жана электрондук түрдө жүргүзүлөт. Мамлекеттик реестр жергиликтүү аймактык органдар тарабынан берилген жалпы маалыматтарды бириктирүү жолу аркылуу бирдиктүү банктык маалыматка киргизилет.

Салык өндүрүшүнүн кийинки баскычы салыктарды эсептөө. Салыктарды эсептөө Кыргыз Республикасынын Салык кодексинде аныкталынган тартиптер боюнча жүргүзүлөт.

Салыктарды эсептөө тартиби салык салуунун негизги элементтери катары Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 37-беренесинде каралган. Мындагы ченемдердин негизинде салыктарды эсептөө милдети салык төлөөчүлөргө, салык агентине же салык органдарына жүктөлгөн. Салык төлөөчү салык мезгили үчүн төлөнүүгө жаткан салыктын суммасын салык жеңилдиктерине жана салыктан бошотууларга жараша, салык базасын салык ставкасына көбөйтүү аркылуу өз алдынча эсептейт. Салык кызматынын органдарына кээ бир учурларда салыктардын айрым түрлөрүнүн суммасын эсептөө милдети жүктөлгөн. Салык суммасын төлөө салык мезгили аяктаган учурда эсептелинет. Бул аралыктагы негизги этап, салык ставкасын колдонуу үчүн салык базасын аныктоо.

Демек салыктарды эсептөөнүн төмөндөгүдөй негизги беш этабын бөлүп карайбыз:

- салыктын объектисин аныктоо;
- салык базасын аныктоо;
- салык ставкасын белгилөө;
- салык жеңилдиктерин колдонуу;
- салыктын суммасын эсептөө.

Адабияттар:

1. Ральф Буссе. Налоговые споры: практика разрешения в Германии// Финансы. – 2008. - №7.– С. 39-44
2. Кузниченкова В. Е. Право на обжалование в системе категории налогового процесса // Финансовое право. -2004. -№5. -45 с.
3. Верстова М.Е. Пени как способ обеспечения обязанности по уплате налогов и сборов: новое в законодательстве о налогах и сборах//Банковское право. -2007. = №3. - 98 с.
4. Гусева Т.А. Проблемы совершенствования механизма налогового контроля и порядка привлечения к налоговой ответственности: Монография. – Саратов, 2001. – С. 13.
5. Салыктарды башкаруу боюнча жоболорду жана тартибин бекитүү жөнүндө //Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн. -2011. - № 144.
6. Ири салык төлөөчүлөрдү аныктоонун критерийлери жана тартиби жөнүндө Жобо// Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн. – 2011. -№ 144.

7. Почтарева О. Н. Особенности определения сущности понятия «налоговый контроль» // Налоги и финансовое право. -Екатеринбург, 2008. -№11. -182 с.